

O sociologii obecně, a tím spíše o sociologii francouzské, platí, že patří mezi produkty oněch výrazných sociálních změn, které po rozbití feudální společnosti a po mezihře absolutismu vyústily do ustavení klasického kapitalismu.

Nejde přitom zdaleka jen o to, že sociologie vzniká v době, která v mnoha oblastech sociálního života vykazuje podstatné změny oproti všemu, co předcházelo. Týká se to změněných výrobních podmínek, změněných vlastnických vztahů, změn ve způsobu legitimizace státní moci, změněné interpretace světa a postavení člověka v něm. Ve srovnání s minulostí je snad rozdíl nejradikálnější v tom, jak je chápána úloha a význam změny samotné.

Pro předkapitalistické formace představuje změna především riziko ztráty. Význam tradice, na níž je založena legitimita těchto společností, spočívá mimo jiné v tom, že případné změny jsou bagatelizovány a vykládány jen jako nový výraz starých principů. Jsou připouštěny pouze takové změny, které slibují přivést vše opět na počátek, tak aby celý cyklus mohl opět zcela postaru proběhnout. I změna je zde pouze součástí širšího rituálu nehybnosti.

Kapitalismus postoj ke změně výrazně změnil. Legitimizuje se permanentní inovace, z kontinuální změny činí neodmyslitelný prvek své reprodukce. Tento obrat přirozeně vyvolává zcela praktický problém: jak usměrňovat změny způsobem, který bude posilovat stabilitu a principiální neměnnost řádu?

Úlohou sociologie se mimo jiné stalo sociální změny registrovat a podle možností předvídat jejich další průběh. Praktický problém kapitalismu získal v sociologii podobu teoretického problému: jak ve výkladu sociální reality sladit sociální dynamiku se sociální statikou?

Zaměření na výzkum sociální změny bylo primárně diktováno apologetickým zaměřením klasické sociologie⁽¹⁾ a bylo vedeno úsilím přesněji zmapovat podmínky zachování řádu, byť v jeho vývojové dynamice. Francouzská sociologie prošla ve svém zkoumání konkrétních sociálních změn výrazným vývojem. Výzkum sociální změny ji vedl ke zpochybnění nejen řady výchozích předpokladů klasické sociologie, ale i ke kritice té podoby sociální skutečnosti, jejímž myšlenkovým odrazem se měla sociologie od počátku stát.

Východiska klasické sociologie v souvislosti se zkoumáním sociálních změn

Výchozím pojmem klasické sociologie je nepochybně pojem „společnost“.⁽²⁾ Nezávisle na míře abstraktnosti, s níž jednotliví sociologové o společnosti pojednávají, má tento nejobecnější termín sociologie své zcela konkrétní časové i místní určení.

(1) „Klasickou sociologii“ budeme v tomto textu rozumět všechny nemarxistické sociologické teorie počínaje Comtem a konče Parsonsem. Analýza předpokladů klasické sociologie, tak jak ji zde reprodukuje, není bez podstatných modifikací použitelná pro rozbor sociální podmíněnosti marxistického učení o společnosti.

(2) Nebude-li uvedeno jinak, jsou teze této subkapitoly volnou interpretací myšlenek obsažených v práci Alaina Touraina z roku 1984.

Z hlediska svého místního určení představuje „společnost“ zpravidla jen vysoce formalizovanou podobu vlasti příslušného sociologa. Jednota společnosti je ve skutečnosti udržována mocenskými prostředky národního státu, jejím funkcionálním centrem je hlavní město a její hranice nemají teoretickou povahu, jsou vyznačeny celníci.

Z hlediska určení časového „společnost“ implikuje představu sociálního útvaru, který překonal či překonává lokální rozdrobenost centralizací, kulturní partikulárnost unifikací, stavovskou rozrůzněnost relativní sociální homogenizací. Je to univerzální útvar, který nastoupil na místo dřívějšího konglomerátu lokálních tradičních komunit a v důsledku své větší mocenské kapacity je považován za vývojově vyšší.

Obraz společnosti, s nímž pracuje klasická sociologie, jakkoli má být manifestací radikálně změněného způsobu soužití lidských bytostí, podržuje přinejmenším v jednom podstatném ohledu charakter předchozích fází lidské sociability. Činnosti lidí i vztahy mezi nimi jsou interpretovány způsobem, jenž dokáže konkrétním událostem přiřadit nadindividuální a nadskupinový význam. Tento význam se ve srovnání s minulostí částečně sekularizuje, nicméně jeho transcendingující kapacita funguje podobným způsobem, jakým dříve působila kategorie posvátného.

Jednotlivé činy individuálních aktérů jsou pouze naplňováním širších spojitostí, jejich smysl je dopředu zadán nadindividuálním kontextem, ať již má podobu realizace pokroku, naplňování smyslu dějin či seberealizace národa, třídy, lidstva.

Podstatné je, že stejný „metasociální“ princip řídí zároveň orientaci aktérů a současně garantuje integraci sociálního systému jako celku. Tento dobový způsob reprezentace společnosti se do sociologie promítá v podobě důrazu na úzkou vzájemnou spjatost normativní orientace individuí a organického vývoje společnosti. Anebo vyjádřeno opačně, v podobě důrazu na korelaci mezi nenormálním chováním individuí a anomickým stavem společnosti.(3)

Po obsahové stránce se všechny metasociální principy moderní společnosti stýkají v záměru přeměnit svět člověka cestou, která by zároveň umocňovala kontrolu, již vykonává člověk nad svým přírodním a sociálním prostředím, i kontrolu, kterou vykonává naopak společnost nad svými členy.

Z tohoto dvojjedineho obrazu společnosti a jejích členů není nikterak jednoduché vyčíst obecný mechanismus, jímž postupuje sociální změna. V nejobecnější a zároveň nejvýznamnější rovině lze samozřejmě konstatovat, že jednotlivci se mění (formují) vlivem společnosti a společenské změny jsou nesený jednáním jejích konkrétních členů.

Problém nastává již tehdy, pokusíme-li se tyto nepochybné pravdy vyložit jazykem teorie sociálních rolí.(4) Teorie rolí, se svým důrazem na očekávanost chování partnerů, obsahuje nepochybně silný normativní akcent. Dokáže uspokojivě vysvětlit ty situace, kdy chování aktérů koresponduje s tlaky systému. Zcela v tradicích klasické sociologie má tato teorie tendenci vysvětlovat všechny ostatní situace jako deviantní, anomické apod. Mnohem méně uspokojivě však dokáže vysvětlit změny v normativním očekávání, které způsobují, že v průběhu času se rolíové očekávání může značně posunout, ba i zcela zvrátit. Na otázku, jak je

(3) Koncept sociální role, zvláště ve své strukturně funkcionální podobě, vyjadřuje tuto spjatost normativní orientace individuí a hodnotového potenciálu společnosti patrně nejvýrazněji. Představa o jednotě obojího vrcholí v Parsonově přiřazení institucionalizace hodnot a socializace aktérů.

(4) Kritika teorie rolí, jež následuje, je obsažena v práci Croziera a Friedberga, [1977 : 99–104].

možné, že se z odchýlného jednání v jedné době může stát norma v době jiné, teorie rolí neodpovídá.(5)

V obecné rovině je mechanismus sociální změny prostředky klasické sociologie jen těžko uchopitelný. Tato sociologie podřizuje v poslední instanci jednotlivé členy jejich společnosti. „Čím více se hovoří o společnosti, tím méně se hovoří o sociálních aktérech, protože ti nejsou pojímáni jinak než jako pouzí nositelé vlastností vyplývajících z místa, jež zaujímají v sociálním systému. Podle toho, zda jsou v centru či na periférii, nahoře či dole, podle toho participují více či méně na hodnotách modernity“ [Touraine 1984 : 22].

Z pólu individuálního jednání tedy není v této sociologii dost dobře možné sociální změnu vysvětlit, neboť lidé svým jednáním pouze více či méně zdařile naplňují centrální plán celkového směru vývoje, který sami nevytvořili. Skutečný zdroj změn je tedy skryt na pólu opačném, na pólu společnosti. Potíž je v tom, že zde je vlastními prostředky sociologie nesnadno analyzovatelný a celá věc se stává záležitostí filozofie dějin.

Sociologie jako registrátor sociálních změn

Za této situace se úloha sociologie omezuje na registraci viditelných změn, k nimž ve společnosti dochází, a na snahu předpovědět jejich budoucí průběh. Přitom se jedná především opět o ty změny, jejichž průběh je v souladu s ideologií modernizace a s heslem boje proti přežitkům tradiční minulosti.

Tradiční minulost přitom evokuje představu převážně agrární populace nízkého stupně gramotnosti soustředěné do komunit integrovaných četnými příbuzenskými vazbami. Moderní společnost sama sebe chápe v přesném protikladu k této překonané minulosti. Domnívá se, že nový řád, který nastolila, bude tím pevnější, čím dynamičtější budou změny, které ji odlišují od starých forem společností tradičních. Její sociologie proto právě těmto změnám věnuje zvlášť velkou pozornost.

Až do šedesátých let našeho století je s uspokojením konstatováno, že dynamické sociální procesy upevňují sociální řád moderního kapitalismu přímo úměrně tomu, jak společnost vzdalují od jejího postfeudálního pospolitostního předchůdce. Toto uspokojení sociologii do značné míry bránilo v tom, aby byla schopna odhalit za řádem násilí, za konsensem represí, za modernizací iracionalitu a za obecnými principy soukromý zájem [Touraine 1984 : 25].

Od poloviny šedesátých let se však stává stále zřejmějším, že sociální změny, jejichž dosavadní průběh se zdál potvrzovat legitimitu společnosti a její nároky na kontrolu jejích členů (a to dokonce v jejich vlastním zájmu), že tyto sociální změny začínají ztrácet mnoho ze své dosavadní jednoznačnosti.

Přesun z venkova do měst a zpět

Ideologie modernizace je od svého počátku zaměřena výrazně antirurálně. Město je podle ní vylučným generátorem progresivních změn, zatímco venkov je synonymem setrvačnosti

(5) Podle Croziera a Friedberga je to tím, že teorie rolí je v podstatě pouze výrazem pro hru, jež připouští jen jedinou, jakkoli modifikovanou a osobně pojatou strategii. Každá jiná než tato očekávaná strategie je pak považována za projev deviantního jednání. Očekávaná strategie přitom není ničím jiným než onou spojnicí, která udržuje pohromadě logiku jednání aktérů s logikou fungování společnosti. Teorie rolí je použitelná právě jen tam, kde chování jednotlivců a fungování společnosti je vysvětlováno na základě téhož principu. Jakmile tento předpoklad opustíme, zjišťujeme, že teorie rolí je jen dílčím případem teorie strategických her, kde již řada předpokladů teorie rolí přestává platit, aniž by se tím ovšem stalo jednání aktérů méně racionální, či dokonce deviantní.

a konzervativismu.(6) Odchod populace z venkova a její „civilizování“ v městském prostředí mohlo proto dlouho sloužit jako významný indikátor postupu modernizace. Právě analýze tohoto procesu je věnována značná část životního díla Henri Mendrase.(7)

Mendras měl příležitost sledovat odchod z venkova, který sílil v průběhu celého století, zvláště se urychlil po druhé světové válce a kulminoval v šedesátých letech, kdy každým rokem odcházelo ze zemědělství přibližně 100 000 lidí. V této době nebyla neobvyklá proroctví, podle nichž se měla celá Francie s výjimkou několika největších měst změnit v řídké obývanou pouštinu. Takový proces by nebyl v rozporu s logikou modernizace a s jejím despektem vůči venkovu. Přímocarost a zdánlivá nezvratnost rurálního exodu se zdála přisvědčovat nejjednodušnější verzí ideologie industriální společnosti. Opouštění venkova slibovalo setřít zbytky regionálního partikularismu (včetně zbytků jazykových diferencí) a rozšířit univerzální hodnotové orientace a vzory jednání. Kulturní unifikace obyvatelstva přitom působila v zájmu masové výroby, ta ze své strany umožňovala masový konzum, jenž byl opět v zájmu obyvatelstva. Totožnost zájmů společnosti a jejích aktérů, na níž spočívala teorie industriální společnosti, se zdála být migrací do měst plně potvrzena, stejně tak jako další premisa klasické sociologie – předpoklad o primátu společnosti nad jejími členy (odchod z venkova byl v první řadě vynucen tržními mechanismy).

V sedmdesátých letech dochází ke zproblematictění této až dosud jednoznačné a přímocaré série migračních změn.(8) Odchod se zastavil a naopak započal růst venkovských obcí a zvláště malých měst do 10 000 obyvatel. Nejednalo se samozřejmě o renesanci rolnictva. Na venkov odcházejí (dočasně či trvale) především příslušníci městských středních vrstev. Nejedná se ani o renesanci tradičních komunit. Ti, kdo se přesunuli na venkov, nesli s sebou městský způsob myšlení i městský životní standard. V tomto bodě je však situace již problematičtější. Právě noví venkované mají snahu ožивovat lokální tradice, včetně místního partikularismu. To může mít i politický dopad, neboť ve Francii připadá na jednu městskou radnici osm venkovských a do obecních rad je od druhé poloviny sedmdesátých let voleno mnoho sekundárních rezidentů.

Návrat na venkov však, zdá se, indikuje závažnější změny. Jestliže v devatenáctém století se obyvatel města (měšťan) považoval za symbol a záruku úspěšnosti nové, moderní společnosti, pak nemůže být bez významu, jestliže o sto let později je za jeden ze znaků úspěšnosti obyvatele města považována možnost své město na co nejdelší období opouštět. Ve městech sídlí trvale jen ti, kteří jsou z hlediska tržní městské civilizace nejméně úspěšní. Jen ti zůstávají ve vleku jednotné industriální společnosti, ostatní mají možnost volit alternativní způsoby života, jež často představují směs privatizace v kombinaci s návratem k pseudopopolitostním formám interakce. Tímto způsobem vyšší a střední vrstvy získávají prostor (doslova i přenese-ně), v jehož rámci mohou manévrovat a podle své obratnosti a invence čelit unifikačním tlakům i stresům společnosti.(9)

(6) Toto vidění mělo zajisté své opodstatnění. Eugene Weber v pozoruhodné práci *La fin des terroirs* naturalisticky popisuje barbarskost francouzského venkova v 19. a počátkem 20. století. Analyzuje rovněž procesy, které pozvolna venkov civilizovaly v městském slova smyslu.

(7) Máme zde na mysli především práci *Les paysans devant la modernisation de l'agriculture*, CNRS, 1958 a práci *Sociologie de la campagne française*, Paris, 1959. Klasickou se stala Mendrasova studie *La fin des paysans, changement et innovations dans les sociétés rurales françaises*, Paris, 1970.

(8) Henri Mendras na to reaguje například ve stati *La fin des paysans et le retour à la nature* [Reynaud 1981]. O relokizaci francouzské společnosti hovoří rovněž v práci z roku 1983 nazvané *Le changement social, tendances et paradigmes*.

(9) „Vše se děje tak, jako by společnost, která zprvu rostla simplifikací, nyní hledala nové formy struktury a rozrůzněnosti, jejichž nejpozoruhodnějším příkladem je právě renaissance lokalit“ [Mendras 1983 : 70].

Renesance příbuzenství

Hlavním pozitivním pojítkem tradičních lokálních pospolitostí byly příbuzenské vazby. Základním strukturním prvkem tradiční komunity nebyla izolovaná individua, nýbrž celé navzájem spřízněné rodiny. Společnost, která svou modernitu definovala v opozici vůči jednotlivým aspektům poměrů tradičních, předpokládala postupné rozbití širších příbuzenských svazků a úpadek role příbuzenství jako sociální instituce. Ještě Parsonova teorie s pojmem „nukleární rodiny“ stojí v tomto ohledu plně na půdě představ klasické sociologie.

Je to opět počátek sedmdesátých let, kdy se ukazuje nepodloženost předpokladu, podle něhož industrializace a urbanizace definitivně rozbíjejí širší příbuzenské svazky. Po jejich přechodném utlumení v době poválečné prostorové migrace dochází k renesanci příbuzenských svazků.⁽¹⁰⁾

V této souvislosti jsou v souhrnné literatuře zpravidla uváděny výsledky výzkumů Louise Roussela, podle nichž se po sňatku udržují četné kontakty a rozvíjí rozsáhlá rodinná pomoc mezi rodiči a jejich dětmi, která kromě bezprostředně materiální výpomoci mívá také podobu vzájemné výměny služeb. Přitom přerozdělování zdrojů v rámci příbuzenství zcela uniká statistikám ekonomů, protože je právě tak neformální jako výměna informací a poskytování služeb mezi příbuznými. Významné je, že všechny kontakty tohoto druhu konzervují a reprodukuji sociální nerovnosti.

Ze závěrů podobných studií lze odvodit, že fungující příbuzenství vytváří instituci, která může hrát zprostředkující roli mezi tlaky společnosti a možnostmi individuí. Absolutní převaha všemocné společnosti na úkor izolovaných individuí patřila ke standardním představám klasické sociologie přinejmenším od dob Tocquevilla. Rozvoj příbuzenských sítí je jedním z faktorů, který tuto představu, jež byla přáním jedněch a obavou druhých, zpochybňuje. Jestliže podle Tocquevilla rovnost v moderní době znamená pouze stejnou bezmocnost všech před všemocným státem, pak renesance příbuzenství tuto myšlenku vyvrací hned ve dvojitěm ohledu.

Na jedné straně rozšiřuje fungující příbuzenství prostor pro manévrování individuí, zvyšuje zdroje, z nichž mohou potenciálně čerpat, a umožňuje nezřídka intervenovat do reality způsobem, jehož účinnost je často přímo úměrná jeho neformálnosti. Na druhé straně představuje příbuzenství bytostně nedemokratickou instituci. Nelze do něj libovolně vstupovat, principy členství jsou zde tytéž, jaké byly v tradiční společnosti. Systém fungujícího příbuzenství tedy popírá jak mýtus bezmocnosti jedince, tak mýtus demokratičnosti společnosti, mýty, které lze nalézt snad ve všech verzích klasické sociologie.

Rozvoj příbuzenství působí ve stejném směru jako relokalizace populace: přináší specifickou kombinaci privatizace a pseudopospolitostních forem interakce, která aktérům umožňuje do jisté míry ignorovat tlaky, cíle a zájmy společnosti a nahrazovat je zájmy a cíli vlastními.

Rozvoj vzdělanosti

Filozofie modernity v otázkách vzdělanosti byla jednoznačná. Proklamovaným cílem bylo dát co největšímu počtu lidí co nejvyšší vzdělání. Vycházelo se z předpokladu, že, užitek z takového počínu budou mít obě strany. Vzdělání lidé zvýší své šance na sociální vzestup, vzdělaná společnost bude produktivnější, což při doprovodné demokratizaci konzumu opět prospěje jejím jednotlivým členům.

Obě předchozí změny (opuštění venkova, zprětrhání příbuzenských svazků) měly spíše jen

(10) O renesanci příbuzenství v dnešní Francii pojednává například Martine Selgalen ve stati *Famille et relations de parenté* [Reynaud 1981]. Závěry zde obsažené podporuje rovněž Mendras [Mendras 1983 : 233–235].

negativní charakter. Osvobozovaly od starých pospolitostních tlaků, ovšem za cenu, že vystavovaly tlakům novým, a to jak tlakům kapitalistické tržní společnosti, tak tlakům centralizovaného státu a jeho institucí.

Změny v oblasti vzdělanosti populace měly mít naopak zcela pozitivní obsah. Měly umožnit všem schopným mladým lidem uplatnit se co nejlépe na trhu pracovních sil a proniknout co nejvýše do státních institucí. Jak trh, tak stát z toho měl rovněž profitovat.

Demokratizace vzdělání se z proklamovaného cíle stává realitou počínaje přelomem padesátých a šedesátých let.(11) Masová demokratizace školství je v této době opřena o ideologii industriální společnosti a zdá se ji v plné míře potvrzovat.

V období od konce druhé světové války až do poloviny šedesátých let se zvyšuje počet pracovních míst vyžadujících vyšší kvalifikaci, a to proti předválečnému stavu šestkrát až sedmkrát. Praxe stačí vstřebat všechny absolventy škol, investice do diplomu se vyplácejí. Vysoké školy se otevírají pro studenty pocházející ze středních vrstev, v menší míře i pro studenty z dělnického prostředí.

Jednoznačně optimistické očekávání jsou drasticky zpochybněna koncem šedesátých let. Nabídka diplomovaných studentů překročila tehdy poprvé poptávku na trhu práce. To vedlo ke svérázné inflaci a znehodnocování diplomů všech stupňů. Poškozeny se cítily být všechny strany. Absolventi středních škol proto, že začali být vytlačováni ze svých míst vysokoškoláky, absolventi vysokých škol proto, že jejich studijní úsilí, zcela srovnatelné se studijním úsilím generace jejich otců, přestalo zaručovat uplatnění srovnatelné s uplatněním předchozí generace.

Zjevná paradoxnost vyznění změn v oblasti školství vedla Raymonda Boudona k tomu, že opět oživil zájem o problematiku nezamýšlených důsledků jednání [Boudon 1977]. V kapitole nazvané *Zvrácené efekty a sociální změna* formuluje paradoxní pojetí sociální změny.

Boudon nezastává ani konfliktní pojetí sociální změny (změna jako důsledek střetnutí protikladných zájmů individuálních či skupinových aktérů), ani adaptační pojetí (změna systému jako důsledek nutnosti přizpůsobit se změněnému vnějšímu prostředí).

Sociální změna bývá podle Boudona často výsledkem paradoxní konstelace, v níž se aktéři zcela nezáměrně navzájem poškozuji. Samotní aktéři tyto situace nevyhledávají (i oni jsou jimi poškozeni) a jejich zájmy nemusí stát v bezprostřední opozici. Přesto takové situace nastávají a zúčastnění na ně doplácí. Jinými slovy, nejedná se o hru se sumou rovnou nule, nýbrž o hru, ze které nikdo nemá zisk, na níž naopak všichni zúčastnění prodělávají.

Boudonovo pojetí změny odporuje jak konfliktní koncepci, tak také koncepci adaptační. Obě tyto koncepce viděly ve změně řešení určitého reálného problému, a to řešení, které prospívá v prvním případě vítěznému aktéru konfliktu, ve druhém případě adaptovanému systému jako celku. U Boudona však změna poškozuje jak zúčastněné aktéry, tak systém jako celek.

Je zde patrný rozchod s tradicemi klasické sociologie. Podle ní ze sociálních změn profitují jak aktéři (alespoň někteří z nich), tak celý sociální systém (změna je nutnou podmínkou jeho přežití a jeho reprodukce). U Boudona jsou změnou poškozováni jak jednotliví aktéři, tak celá společnost. Nezáměrné důsledky demokratizace školství jsou toho nejlepší ilustrací.(12)

(11) O demokratizaci vzdělání a jejích důsledcích existuje dnes již prakticky nepřehledná literatura. Instruktivní úvod obsahují například statě E. N. Suleimana, A. Girarda, Y. Grafmeyera ve sborníku Reynaud 1981. Některé jejich závěry doplňuje Henri Mendras [Mendras 1983]. Sociální důsledky školské exploze zkoumá B. Lacroix ve vztahu ke komunitnímu hnutí [Lacroix 1981]. Teoretické důsledky vztahené k logice jednání analyzuje Boudon [Boudon 1977]. Nerovnostmi reprodukoványi školským systémem se kromě Boudona zabývají v dnes již klasické práci *Les Héritiers* s Passeronem Pierre Bourdieu.

Odmítnutí teorie industriální společnosti

Podle klasické sociologie přispívají dynamické sociální změny k rozvoji sociálního systému, v terminologii osmnáctého století k sociálnímu pokroku. V teoriích sociologů padesátých a šedesátých let našeho století měl společenský pokrok zcela konkrétní sociální podobu – podobu industriální (či postindustriální) společnosti. Z hlediska jednotlivců to měla být společnost blahobytu, z hlediska celku to měla být řízená či programovaná společnost.

Zproblematičtění průběhu sledovaných změn, k němuž dochází přibližně od konce šedesátých let, muselo vést k revizi představy industriální společnosti jako prostého prodloužení dosavadních sociálních trendů. Namísto jednoduchého vzestupu a růstu nastoupil nepředvídatelný konglomerát často značně paradoxních souvislostí.

Mezi prvními, kdo upozornil na tuto významnou proměnu celkové situace, byl Raymond Aron. Ve své práci [Aron 1986] popsal tři série sociálních změn, které vedly ve skutečnosti k přímému protikladu toho, co jimi bylo původně sledováno. Zabývá se přitom různými aspekty evokovanými klasickou představou pokroku: ideou rovnosti, rozvoje osobnosti a rostoucí univerzálnosti světového vývoje.

I když Aron ve své práci ještě zastává ideologii industriální společnosti, jeho vývoody ji fakticky silně problematizují. Svými úvahami připravuje půdu pro zpochybnění myšlenky racionality samotných základů industriální společnosti a především pro zpochybnění základní myšlenky klasické sociologie o souladu mezi usilováním jednotlivců a zájmem společnosti jako celku.

Jednou z hlavních změn, již se odlišují moderní společnosti od tradičních, je nahrazení ideologie přísné a neměnné sociální hierarchie ideologií formální rovnosti všech svých členů. Požadavek rovnosti všech je však v protikladu k funkční nezbytnosti hierarchizovat ekonomické, politické, vojenské a další organizace, mají-li fungovat operativně.

Masová produkce vynucuje na jedné straně formálně rovný přístup každého ke konzumu zboží, na straně druhé vynucuje nerovnost v rámci organizací, mají-li být vůbec schopny fungovat tak, aby masovou poptávku uspokojily.

Z tohoto rozporu plyne i problematičnost procesu socializace, tedy procesu, který podle představ klasické sociologie naopak spolehlivě zajišťoval (alespoň byl-li řádně proveden) bezkonfliktnost mezi aspiracemi jednotlivců a potřebami společnosti. Socializace v moderní společnosti neustále kolísá mezi přáním vytvářet z členů společnosti jedinečné osobnosti a nutností sériově formovat lidské bytosti tak, aby dobře zapadaly do existujících mechanismů výrobních, vojenských, masově kulturních. Právě potřeby zajištění materiální hojnosti, která má být předpokladem pro to, aby každý mohl co nejplněji realizovat svou jedinečnou individualitu, nutí zároveň všechny podrobovat se uniformním podmínkám produkce a konzumu. Na základě Aronovy analýzy se můžeme odvážit vyslovit domněnku, že rozpor mezi potřebami jednotlivců a potřebami společnosti může nabýt takového stupně, kdy lidé se stávají zodpovědnými bytostmi nikoli díky socializaci, ale navzdory socializaci. (13)

(12) V zásadě nezměněný názor na povahu sociální změny zastává Boudon i v osmdesátých letech [Boudon 1984]. Hlavní příčinou sociálních změn nejsou konflikty protikladných zájmů. Podstatným rysem sociální skutečnosti je, že je to realita bytostně neuspořádaná. Neuspořádanost sociální skutečnosti vzniká paradoxně snahou každého z aktérů vnést do reality pořádek podle svých představ. Opět zde tedy nacházíme známý motiv, motiv naprostého rozchodu mezi tím, co je logické z hlediska individuálních aktérů, a tím, co by bylo logické z hlediska celku. Přitom není obtížné poznat, že Boudon zde rozvíjí mertonovské téma nezamýšlených důsledků jednání v kombinaci s Popperovou polemikou proti tzv. konspirativním teoriím.

(13) Myšlenka o paradoxních důsledcích univerzálnosti světového vývoje sleduje poněkud jiné téma. Aron soudí, že zmenšení světa v důsledku rozmachu možností komunikace nevede k homogenizaci různých částí světa, ale ke zviditelnění existujících rozdílů.

Aron zpochybnil představu o jednoznačném a přímočarém rozvoji moderní společnosti. Naznačil, že změny, k nimž v této společnosti dochází, mají jiný význam a jiný dopad pro jednotlivá individua a jiný pro společnost jako celek. To, co vyhovuje jednomu z obou pólů, nemusí vyhovovat druhému. Socializace, která z hlediska společnosti formuje, může mít z hlediska samotných individuí charakter spíše deformující.

Boudon celý problém dále vyhrotil, když konstatoval, že jisté změny mohou poškozovat jak individuální aktéry, tak také společnost, aniž by to přitom kdokoli zamýšlel a aniž by na tom kdokoli vydělával. V této souvislosti Boudon výslovně odmítá optimistickou verzi industriální společnosti a hovoří o principiální nemožnosti naprogramovat budoucí vývoj. „Krátké, protiklady, které neústí do žádné syntézy, a chronické konflikty, jak se mi zdá, budou muset být pro industriální společnosti charakterističtější než naprogramování tak žádané jedněmi a tolik obávané druhými“ [Boudon 1977 : 13].

Touraine charakterizuje současnou dobu jako bláhovou snahu o pokojné soužití kultury jednadvacátého století se sociálními strukturami devatenáctého století. Přitom má na mysli na jedné straně prudký rozvoj nových forem mezilidských vztahů (zejména vztahů mezi rodiči a dětmi a mezi oběma poh'vými) a na straně druhé strnulé struktury řízené společnosti, jejichž nároky na intervenci do sociální reality rostou přímo úměrně se stupněm jejich zkonstatelnosti. Pokud nedojde k řešení tohoto rozporu, obává se Touraine šíření sociální dezintegrace provázené výbuchy násilí a iracionalismu.

Široké pole pro vznik nových sociálních konfliktů se podle Touraine otevírá především v souvislosti s rozvojem velkých autonomních organizací výrobního, ale i nevýrobního charakteru. Byrokratizované školství, zdravotnictví, výzkum, informatika i další „služby“ budou soupeřit o své klienty v měřítku, které se čím dál méně bude krýt s měřítky národních států.

Vcelku lze konstatovat, že pojem postindustriální společnosti byl opuštěn právě proto, že byl příliš vázán na optimismus růstu vyvolaný vývojem po druhé světové válce a v podstatě nepředvídal ani do budoucna žádnou kvalitativní změnu principů společnosti průmyslové. Přitom situace se proti minulosti podstatně změnila. Dříve měla společnost omezenou schopnost intervenovat do prostředí, které se zdálo být neomezené a jeho zdroje nevyčerpatelné. Dnešní kapacita společnosti intervenovat do prostředí naopak začíná překračovat rozsah zdrojů, jež jsou k dispozici. Místo snažení o to, aby se pokrok stále zrychloval, musí nastoupit starost o zachování rovnováhy a o prosté přežití [Touraine 1984 : 241].

Michel Crozier: Zobecnění problematičnosti změn

Alain Touraine považuje sociologii organizace za disciplínu, která nejradikálněji korigovala představy klasické sociologie o jednotě fungování sociálního systému a o chování jeho aktérů.(14)

Michel Crozier podrobil právě z hlediska sociologie organizace zásadní reinterpretaci vztah aktéra a sociálního systému [Crozier 1977]. Chování Crozierových aktérů není nikdy zcela určeno tlaky systému. Bez ohledu na sílu těchto tlaků disponují aktéři vlastními strategiemi, s jejichž pomocí mohou manévrovat v prostoru, jenž je jim systémem vymezen. Neexistuje přitom žádný důvod proč předpokládat, že zájmy aktérů se kryjí se zájmy organizace či sociálního systému, v jehož rámci jednají.

Jakmile se zbavíme mýtu o jednotě zájmů společnosti a jejich členu, zjišťujeme, že aktéři sledují své vlastní cíle a zájmy, a to často v soupeření s druhými. V této situaci nelze za

(14) „Sociologie organizací a řízení dnes představuje hlavní výraz sociologie změny, která stojí v protikladu vůči klasické sociologii, jež byla teorií řádu“ [Touraine 1984 : 91].

úspěšnou považovat socializaci, která individua pevně vsadí do jejich sady rolí. V takové situaci totiž druzí více či méně přesně vědí, co mohou od nositele fixních rolí očekávat a mohou podle toho upravit své vlastní strategie. Z hlediska vlastních zájmů aktérů je naopak výhodnější, zformuje-li socializace v jedinci schopnost vhodně kombinovat co nejširší spektrum strategií a jejich neočekávanými kombinacemi překvapovat soupeře. Šíře těchto schopností vymezuje zároveň moc každého aktéra i šíři jeho osobní svobody. „Potlačit moc jedince neznamena konečnou nic jiného než potlačit možnosti, ale i práva aktérů dělat něco jiného, než co se od nich očekává, krátce, znamená to potlačit jejich autonomii a jejich přeměnu ve stroje“ [Crozier 1977 : 28].

Každý normální člověk je autonomní bytostí schopnou více či méně dovedně kalkulovat a manipulovat svým okolím. Míra úspěšnosti jeho jednání je dána tím, nakolik neočekávaně je schopen v daných situacích kombinovat.

Uznáme-li pravdivost tohoto Crozierova postulátu (opřené o dlouhý vývoj teorie organizací a správní vědy), plynou z něj závažné důsledky pro možnosti předvídání sociálních změn. Snaha měnit společnost centrálně (dekretem) podle Croziera jen podporuje nehybnost. Skutečné změny přicházejí pozvolna, jsou produktem kolektivního vyjednávání, které často nepozorovaně ústí do rozhodnutí hrát novým způsobem sociální hru kooperace a konfliktu.

Crozier přisuzuje velkou úlohu v mechanismu sociálních změn dopředu neplánovaným inovacím vyplývajícím z relativně neuspořádaných interakcí aktivních aktérů. Proto také odmítá teorie, které vysvětlují změny organizací pouze pasivní adaptací na změněné tlaky a požadavky vnějšího prostředí. Strukturované mezilidské vztahy, které vytvářejí proměnlivý a vysoce flexibilní základ organizací, se nepoddávají vnějším tlakům pasivně, jejich reakce sleduje svou vlastní logiku. Výsledkem je, že organizace se chová vůči vnějším tlakům selektivně, vybírá z nich ty, jež korespondují se zájmy různých skupin jejich členů. Změny, k nimž dochází vlivem vnějších tlaků, jsou tedy komplikovanější a nejsou bezprostředně odvoditelné z charakteru těchto tlaků. Jinými slovy, organizace strukturuje svou situaci v neméně míře, než v jaké jsou samy svou situací strukturovány.

V Crozierových úvahách o mechanismu změny organizací je snad nejzřetelněji obsažena myšlenka o rozdílné logice jednání individuí a společnosti jako celku. V protikladu ke klasické sociologii odmítá Crozier vysvětlovat jednání aktérů tlaky a potřebami společnosti, právě tak jako odmítá odvozovat výsledný stav společnosti z vědomých úmyslů, které vedou jednání individuálních aktérů. Přímocará vazba mezi společností a jejími členy je přerušena a na její místo nastupují nepředvídané zápletky sociální hry aktérů vedených pouze svou omezenou racionalitou.

Krize modernizace

Stoupenci klasické sociologie měli tendenci ztotožňovat společnost, o níž ve vysoce abstraktní rovině uvažovali, s národním státem, v němž žili. Tato tendence byla později posilována v té míře, v jaké národní stát svou intervencionistickou politikou urychloval modernizaci společnosti. Právě potřeby modernizace propůjčily po druhé světové válce novou legitimizaci starým strukturám francouzské státní správy. V této souvislosti narážíme na další paradox, který se stává zvláště zřejmým v průběhu posledních deseti až patnácti let. Stát, který se během třiceti poválečných let výraznou měrou zasloužil o modernizaci rozhodujících oblastí společenského života, se přitom sám nijak výrazně nemodernizoval. (15) Naopak, zmohutněl a zbytněl, takže jeho provoz pohlcuje značnou část zdroje, jež byly modernizaci uvolněny.

(15) Kritika setrvačnosti správních struktur francouzského státu je nejnověji obsažena v práci Croziera *Etat modeste. Etat moderne*.

Také zde tedy naráží logika růstu na bariéry, které jsou zabudovány přímo v mechanismu, jímž má být růst dynamizován. Čím smělejší modernizační záměry státní moc pojme, tím pravděpodobněji je, že je svými osvědčenými způsoby provádění zablokuje. Obvyklá správní cesta přeměňuje ty nejlepší ideje ve strnulá schémata, která se stávají hlavní překážkou inovací.

Crozier v jistém smyslu dovršuje kritiku ideologie modernizace. Ve stejné době, kdy dosáhly svého kritického bodu jednotlivé série zásadních modernizačních změn, projevuje se stát, jejich dosavadní iniciátor, jako jedna ze zvlášť významných brzd dalšího rozvoje. Sociologie, která byla až dosud zastřenou ideologií národního státu a jeho modernizace, tím ztrácí obě hlavní opory své existence.

Některými zvlášť významnými důsledky, jež z této zcela nové konstelace vyplývají, se zabývá Alain Touraine [Touraine 1984]. Neočekávané vyznění mnohých modernizačních změn, které naposledy kulminovalo v barbarství moderní techniky ve službách války, vede aktéry k tomu, že se začínají distancovat od ideologie modernizace se vším, co s ní souvisí. Koncem šedesátých let má tato distanciace podobu komunitního hledání identity,⁽¹⁶⁾ v sedmdesátých a osmdesátých letech získává podobu ústupu do soukromí u většiny obyvatelstva, menší část se zapojuje do netradičních forem sociálních hnutí. V obou případech aktéři odmítají definovat se participací na ustaveném systému, definují se svou osobní historií a skupinovou kulturou.

„Počátkem osmdesátých let již neexistuje žádná dominantní reprezentace sociálního života. Politické ideologie a zvláště ideologie nacionální, které vymezují sociálního aktéra především jako občana a vyhlásují, že zesílení kolektivní akce a expanze státní moci umožňují osvobození členů společnosti, se zhroutily a vyvolávají již jen nezáměr či odmítnutí [Touraine 1984 : 10].

Stát přichází o své občany, jakmile je zřejmé, že na ně apeluje v termínech odpovídajících realitě minulého století. Soupeření vládní strany s opozicí proto ponechává většinu společnosti chladnou.

Nalézt východisko ze situace, v níž přestávají platit staré formy reprezentace sociálního života, je však mimořádně obtížné. Staré formy reprezentace dokázaly formulovat principy, které propojovaly orientaci aktérů s integrací sociálního systému. Obojí bylo zakotveno metasociálně, čímž byl propůjčen vyšší smysl individuálním i kolektivním akcím. Odkouzlení sociálních reprezentací vyvolalo naléhavý problém: ve jménu čeho mobilizovat?

Na tento problém narážejí všechna sociální hnutí sedmdesátých a osmdesátých let. Rozvíjejí se především v oblastech, které nebyly dosud podřízeny monopolu státního rozhodování, v oblastech na pomezí sociálního a přírodního. Všechna tato feministická i ekologická hnutí, hnutí mladých i hnutí antinukleární či regionální mají společný problém. Jejich cílem není připravit lepší život v budoucnosti, chtějí začít žít jinak ještě dnes. Přitom stojí v opozici vůči společnosti a jen obtížně hledají legitimizační formule, které by mohly mít celospolečenský dosah. Mohou mluvit jen svým vlastním jménem, a to zní po epoše důvěrného kontaktu se smyslem dějin a s pokrokem příliš chabě a nepřesvědčivě. Jejich ohlas je malý, jejich schopnost mobilizovat extrémně nízká. Situace v západních zemích je příznivá pro tvoření protestních proudů podobného typu, snad i pro jejich přeměnu v nátlakové skupiny, ne však v širší sociální hnutí, soudí Touraine.

Převážná většina populace více či méně dovedně využívá rozpolcenosti, k níž došlo po roztržce mezi aktérem a systémem. Konečné vyústění velkých sociálních změn, které měly

(16) O vlivu nezamýšlených důsledků demokratizace školství na komunitní hnutí ve Francii na přelomu šedesátých a sedmdesátých let viz Lacroix 1981.

úžeji propojit usilování individuí se záměry celku, vedlo naopak v mnoha případech ke zřetelnému odlišení toho, co je rozumné ze strany individuí, a toho, co je žádoucí ze strany společnosti. Radikálně byla zpochybněna představa, podle níž je logika individuálních strategií jen zmenšenou kopií racionality celospolečenských pohybů. Akteři rozčarování z toho, že zvýšené studijní úsilí každého z nich vede jen k poklesu praktické hodnoty diplomů všech, nalézají v síti příbuzenských vazeb jeden z mocných kompenzačních nástrojů, který jim dává větší prostor pro manévrování, prostor, který si úspěšnější z nich rozšiřují odchodem z měst do svých venkovských rezidencí. „Privatizace“ vystihuje situaci, kdy vnější respektování společenských norem je jen nástrojem pro jejich využívání k vlastním cílům, lhostejno zda v souladu, či v rozporu s cíli společnosti. „Historická změna již není definována jako pokrok či modernizace, nýbrž jako síť strategií usilujících o optimalizaci při využívání omezených zdrojů a při kontrole oblastí nejistoty“ [Touraine 1984 : 26].

Společnost se z tohoto pohledu jeví jako víceméně nekoherentní systém herních pravidel, na něž je zapotřebí brát přiměřený ohled, mají-li být kalkulace jednotlivých hráčů realistické. Není však třeba tento ohled uplatňovat příliš, neboť potom by se mohly stát zvolené strategie lehce předvídatelnými, což by snižovalo naději na jejich úspěšnost. Balancování mezi tím, co je dovoleno, a tím, co si lze ještě dovolit, vytváří pružný rámec každodenních vyjednávání, jejichž prostřednictvím pozvolna a nepřímochaře postupuje proces sociálních změn. V situaci, kdy snaha jednotlivých aktérů maximalizovat vlastní zisk je realizována v kontextech, které jednotlivce není schopen zcela přehlédnout, a v podmínkách, které jsou jen částečně pod jeho kontrolou, je charakter změn vyplývajících ze střetávání relativně autonomních vůlí jen stěží předvídatelný. Komplikovanost takových situací vynucuje používání nejmodernější techniky při jejich modelování. Absolutní racionalita, jež je této technice vlastní, má jen málo společného s omezenou racionalitou, kterou se řídí jednání skutečných aktérů. Modelování budoucích změn tak vychází z předpokladů, které v přítomné realitě splněny v žádném případě nejsou.

Obraz přítomnosti, který francouzská sociologie načrtává, je v mnoha ohledech značně vzdálen od té podoby sociální skutečnosti, která inspirovala vznik sociologie. Reinterpretace se dotýká především dvou klíčových pojmů klasické sociologie, pojmu společnosti a pojmu změny.

Za téměř posvátným charakterem společnosti byly odkryty zcela profánní ambice národního státu. Ideologie modernizačních přeměn byla zpochybněna rozporuplnými důsledky, jež mnohé z těchto změn navodily a navozují.

Sociologie, která dokázala odhalit problematičnost svých výchozích předpokladů, se tím nedostává do krize. Skutečnost, že poukazuje na neracionálnost těch předpokladů, které byly úzce spjaty s jejím vznikem, ještě neznamená, že se sama stává iracionální. Spíše naopak. Kritické prohlédnutí problematičnosti vlastní situace je intelektuálním výkonem nesusměřitelným s ochotou klasické sociologie reprodukovat v abstraktní rovině mýtus společnosti o sobě samé. Není nerozumné bořit mýty rozumnosti, právě tak jako nemusí být bezvýhodné bořit mýtus perspektivnosti.

Literatura

- Aron, R.: *Progress and Disillusion. The Dialectics of Modern Society*. Penguin Books, 1968.
Boudon, R.: *Effets pervers et ordre social*. Paris, 1977.
Boudon, R.: *La place du désordre. Critique des théories du changement social*. P. U. F., 1984.
Crozier, M.: *Etat moderne*. Fayard, 1987.

- Crozier, M. ; Friedberg, E. : *L'acteur et le système*. Seul, 1977.
- Lacroix, B. : *L'utopie communautaire*. Paris, 1981.
- Mendras, H., Forsé, M. : *Le Changement social, tendances et paradigmes*. Armand Colin, 1983.
- Reynaud, J. D., Grafmeyer, Y. : *Français qui êtes-vous ?* Paris, 1981.
- Touraine, A. : *Le retour de l'acteur*. Fayard, 1984.